

ԱՄՐՈՑ-ԲՆԱԿԱՏԵՐԻ «ԽՈՒՍԱՆԱԲԵՐՈՂ»*
Վիճակաճարձանագրություններ Խաղբակյանների մասին
Սլավա Սարգսյան

ԼՂՀ

Քաղաքական կյանքի անկայուն վիճակը, արտաքին վտանգի անընդ-
 հատ աճող սպառնալիքը, դարեր շարունակ Արցախի ժողովրդին հար-
 կադրում էին կառուցել ամրոցներ, որոնք հիմնվում էին ոչ միայն սահմա-
 նամերձ հատվածներում, այլև խորքերում ամրապնդելով
 կենտրոնական ռազմավարական հանգույցները: Նման ամրություններից
 է Խոխանաբերդը: Այն գտնվում է Խաչենագետից հարավ, այժմյան
 Մարտակերտի շրջանի Վանք գյուղից 3 կմ հարավ-արեւմուտք, ծովի
 մակերեսույթից 1739-1812 մ բարձրությամբ լեռան վրա:
 Աշխարհագրական կոորդինատներն են՝ N 40 01 28.4, E 46 31 59.9:

Խոխանաբերդը առաջօր սպառնիչ ուսումնասիրության չի ենթարկվել:
 Ս. Զալալեանցը¹, Մ. Բարխուտարեանցը² (նրանք ամրոցն անվանում են
 Թարխանաբերդ), Հ. Օրբելին³, Բ. Ուլուբաբյանը⁴ եւ ուրիշներ⁵ ամրոցի
 մասին որոշակի հիշատակություններ ունեն: Ամենավաղ տեղեկությանը
 հանդիպում ենք Կիրակոս Գանձակեցու «Հայոց պատմության» մեջ, որ-
 տեղ հեղինակը ամրոցին անդրադառնում է մոնղոլների արշավանքների,
 ինչպես նաեւ Գանձասարի վանքի կառուցման կապակցությամբ⁶:

*ՃԱՊՅԱՆ ընդունվել է 20.12.12:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել ԱրԴՀ պատմության ամբիոնը:

¹ Ս. Զալալեանց, Ճանապարհորդություն ի մեծն Հայաստան, մասն Ա, Տփլիս, 1842, էջ 192:

² Մ. Բարխուտարեանց, Արցախ, Բագու, 1895, էջ 198-199: Թարխանը Ավան հարյուրապետի
 եղբայրն է: Ժե դարի մի ավետարանի ձեռագրի 248 ա էջում «Խաչինու երկրի տէր» Թարխան
 յուզբաշու՝ 1726թ. գրված հիշատակարանն է, որը պարունակում է նրա ընտանիքի անդամների եւ
 ազգականներից շատերի անունները (տես Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ,
 մաս 3, Երեւան, 1967, էջ 161):

³ Լ. Կրդախյո, Ղրղւմ ժճնոսն, ԽվճՖ ղՈւփպլրՍՈռ, ԺՂպՁՈվ, 1963, էջ 153:

⁴ Բ. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը X- XVI դարերում, Երեւան, 1975, էջ 123, 180, 196 եւ այլն:

⁵ Ամրոցին անդրադարձած Գարեգին Կաթողիկոսը Խոխանաբերդը շփոթում է Կաչաղակաբերդի
 հետ, այն անվանում է Ախսաղան Հավթախաղաց (տես Գարեգին Կաթողիկոս, Յիշատակարանը
 ձեռագրաց, հ. Ա, Ամթիլիս, 1951, էջ 928): Իսկ հարեւանների պատմությունը յուրացնելու գործում
 փորձված թուրքերը թարգմանել եւ Օղլանդալաի են վերակոչել Խոխանաբերդը (Արքեպանի
 հանրագիտարան, հ. 10, Բաքու, 1987, էջ 62): Ամրոցին անդրադարձել է նաեւ Ե. Գեղամյանցը,
 (Հայկունի)՝ այն տեղակայելով Գանձասարի վանքից հարավ-արեւմուտք, Խաչենագետի ձախ
 ափին (Ուղեգնացական ակնարկներ, Երեւան, 2010, էջ 64)՝ ըստ էության այն համադրելով
 «Խոխի» - ի հետ, որը հեռու է իրականությունից:

⁶ Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, Երեւան, 1961, էջ 269, 270, 313: Ուսումնասիրողներից Հ. Կա-
 ռազյոզյանը Խոխանաբերդը համադրում է Բիսնական պետության Սարդուր Բ արքայի (764-
 735) Գանձադռան տարեգրության մեջ. մ.թ.ա. 741թ. կատարված դեպքերի կապակցությամբ

Ուսումնասիրությունները բերել են այն համոզման, որ ամրոցը ժամանակակից է Մեծառանք (Խաչեն) գավառի մի քանի այլ ամրոցների (Շիկաքար, Խաչեն-Կաչաղակաբերդ), բայց կառուցվել է դրանցից հետո՝ ելնելով երկրամասի ռազմապաշտպանական միասնական համակարգի ստեղծման անհրաժեշտությունից:

Համաձայն տեղում կատարած զննումների եւ աղբյուրների պատմա-համեմատական վերլուծության, ամրոցի կառուցման կամ ձեւավորման ժամանակաշրջանը VII-IX դդ. են, այսինքն՝ հայ ժողովրդի պատմության արաբական շրջանը: Արաբական արշավանքների սպառնալիքը պետականությունը կորցրած, նախալեռնային վայրերում անհաջողությունների մատնվող իշխաններին ստիպում էր քաշվել դժվարագնաց լեռնազանգվածները, ամրանալ ժայռագագաթներին, կառուցել ամրոցներ, հոգալ ժողովրդի պաշտպանությունը եւ պայքարել թշնամական ոտնձգությունների դեմ: Ինչպես հայտնի է, այդպես էլ Արշակունյաց եւ նրան հաջորդող մարզպանական շրջանում, երբ կարելի էր մեծ զորաբանակ հանել եւ թշնամուն ճակատամարտ տալ հարթավայրում՝ սահմանամերձ հատվածներում (օրինակ՝ 450թ. Խաղխաղի ճակատամարտը) եւ կանխել նրա առաջխաղացումը երկրի խորքը: Եվ պատահական է, թե ինչու պարսիկներին, իսկ հետո արաբներին (եթե չհաշվենք մանր-մունր ասպատակությունները) չհաջողվեց ոտք դնել Արցախի լեռնային գավառները, որտեղ Առանշահիկ իշխանական տան ներկայացուցիչները, իրենց թագավորներ հայտարարելով, պահում էին հնագույն իշխանական տոհմի ավանդներն ու հավակնությունները¹:

Ուսումնասիրողներից Գրիգոր Տեր-Հովհաննիսյանը Խոխանաբերդի հիմնարկումը վերագրում է Սահլ իշխանին²: Թերեւս այդ մասին կարող է վկայել ամրոցից հյուսիս, Խաչենագետի ափին գտնվող մի հարթ եւ բավական ընդարձակ տարածքի անվանակոչությունը, որը կրում է նրա անունը՝ Սահլատափ (Սահլի հող): Սա ըստ էության ցույց է տալիս, որ այս վայրում է գործել Սահլ Ամբատյան Առանշահիկ իշխանը, որը ինչպես հայտնի է, Շիկաքարի տերն էր, որի մատույցներում 837թ. բռնեց «մար-

հիշատակվող Ուխտուն երկրամասն հետ, որը կարծում ենք, հեռու է իրականությունից (Յ. Կարազեդեզյան, Սեպագիր տեղանուններ, հ. I, Երեւան, 1998, էջ 138):

¹ Բ. Ուլուբաբյան, Դրվագներ Հայոց արեւելից կողմանց պատմության, Երեւան, 1981, էջ 272:

² Գ. Տեր-Հովհաննիսյան, Բաղդասար Մետրոպոլիտ Հասան-Ջալալյանցի համառոտ կենսագրություն (Փորձ, 1880, N 5, էջ 133):

դախողխող, աշխարհավեր, արյունարբու գազան»¹ Բաբելին եւ հանձնեց արաբների ձեռքը: Սակայն, չի բացառվում, որ «Սահլատափ»-ն ունենա «սուրբ» իմաստը՝ «սուրբ հող», քանզի «սահ»-ն ունի այդ նշանակությունը: Հմմտ. Սահլապատ՝ Եղիշ առաքյալի վանքապատկան բնակավայրերի շարքում²:

Ամրոցի վերաբերյալ X դարից հիշատակություններ հայտնի չեն: XI դարի երկրորդ կեսին Խաչենում իրենց տիրապետությունը հաստատեցին սելջուկ-թուրքերը, այնուհետեւ, սելջուկ-թուրքերից իրենց անկախ հռչակած ամիրաները (XII դարի երկրորդ կես): Խոխանաբերդը Ներքին Խաչենի պաշտպանական կենտրոններից էր: Ամրոցում իշխում էին սկզբում Գրիգոր³, իսկ հետո՝ Վախթանգ⁴ իշխանները:

1236թ. սկսվում են մոնղոլ-թաթարական արշավանքները: Ինչպես հաղորդում է Կ. Գանձակեցին, Խաչենը վիճակով բաժին էր ընկել Ջուղբուղային, որը Մ. Չամչյանի «Հայոց պատմության» մեջ հիշատակված է «Ջուլա եղբայր Չարմաղանայ»⁵: Այս գորավարը Խաչենի անպաշտպան շրջաններն ասպատակելուց ու ավերելուց հետո, անակնկալ հարձակվում է պաշտպանական ամրությունների վրա, անխնա սրի մատնում, մասամբ էլ գահավեժ անում այնտեղ ապաստանած ժողովրդին⁶: Արնածարավ կողոպտիչներից բնակչությանը պաշտպանելու եւ հարձակումը կասեցնելու նպատակով Խաչենի տեր Հասան Ջալալ իշխանը իր ընտանիքի հետ ամրացավ Խոխանաբերդում: Երկար ժամանակ նրա ամրոցը պաշարած թնամին, տեսնելով, որ գրավել չի կարողանում, սկսեց ավերել շրջակա գյուղերը: Ջալալ իշխանը իր երկիրը ավերումներիկց գերծ պահելու համար մեծագին ընծաներով իջավ Ջուլայի բանակը եւ նրան խոստացավ ամեն տարի հարկ եւ զորք տալ, եթե նա համաձայնի թողնել իր երկիրը: Ջուլան սրանով չբավարարվեց եւ պահանջեց, որ հայ իշխանը, ի հաստատումն իր խոստման, Ռուզան դստերը կնության տա իր Բուղա եղբորորդուն: Հանուն հպատակների փրկության, Ջալալ իշխանը վճռեց զոհել սիրելի աղջկան, որին Ջուլան առնելով՝ Ջալալ իշխանի հետ խաղաղություն հաստատեց եւ զորքը հանեց երկրից⁷:

¹ Մ. Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղվանից, Երեւան, 1969, էջ 259:

² Մ. Բարխուտարեանց, Արցախ, էջ 48:

³ Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 387:

⁴ Բ. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը..., էջ 168:

⁵ Մ. Չամչյանց, Հայոց պատմություն, հ. Գ, Երեւան, 1984, էջ 210:

⁶ Կ. Գանձակեցի, նշվ. աշխ., էջ 267:

⁷ Նույն տեղում, էջ 269, Մ. Չամչյանց, նշվ. աշխ., էջ 210, Գ. Տեր-Հովհաննիսյանց, նշվ. աշխ., էջ 139:

Սակայն շուտով մոնղոլները ավերեցին եւ Խոխանաբերդը, եւ այլ ամրոցներ: 1246թ., երբ մոնղոլական մեծ ժողովում Գույուկն ընտրվեց մեծ խան, նրա առաջին ձեռնարկումը նվաճված երկրներում հարկահանությունն էր. այդ նպատակի համար նա հարկահաններ ուղարկեց ամեն տեղ: Խաչենի կողմերում հարկեր էր հավաքում Բուղան: «Վերջինս, պատմում է Կ. Գանձակեցին,- գալով թաթարական զորքի հետ, ներխուժում է ավագանու տները եւ անխնա կողոպտում: Ոչ ոք չէր համարձակվում ընդդիմանալ նրան, որովհետեւ նա իր շուրջն էր հավաքել քրիստոնյաներին թշնամի՝ տաճիկ եւ պարսիկ ավարառուներին: Վերջիններս բարեպաշտ Հասան իշխանի դեմ զրգռեցին Բուղային, որը քանդեց Հասան Ջալալի անմատչելի ամրոցները՝ Խոխանաբերդը, Դեղը, Ծիրանաքարը եւ այլն»¹:

Դարավերջին Խաչենը ենթարկվեց նոր աղետի, այս անգամ մոնղոլ-թաթարական հորդանների կողմից, որոնց առաջնորդում էր Լենկ-Թեմուրը: Ժողովրդի դրությունը չբարելավվեց նաեւ XIV դ. երկրորդ կեսին: Ավերածությունները պարբերաբար շարունակվեցին կարակոյունլու եւ ակկոյունլու թուրքմենների տիրապետության ժամանակ: Երկրամասի պարբերական ամայացումը եւ հայ ժողովրդի բարեկեցության ու մշակույթի կործանումը ամենամեծ չափերով շարունակվեցին XV դարում: Խոխանաբերդը այլեւս կորցրել էր իր վաղեմի դերն ու նշանակությունը: Այն վերջնականապես ավերվեց XV-XVI դդ. թուրքերի արշավանքների ժամանակ²:

Ամրոցի կենտրոնական մասն ընդգրկում է «Խոյախան քար», «Ղուզղուն քար» եւ «Մուղղուսի քար» լեռնագագաթները: Այստեղ, ժայռազանգվածների միջեւ, մի կիսահարթ լանջ-սարավանդակի վրա, տեղակայված է Խոխանաբերդ պատմական ամրոց-բնակավայրը՝ շրջապատված ողորկ ժայռապատնեշներով, ինչպես նաեւ՝ դարավոր անտառով: Սարավանդակը հարավից եւ մասամբ արեւելքից ավարտվում է անդնդախոր ձորերով, որոնք էլ ավելի անառիկ են դարձնում անգամ ամրոցամերձ տարածքը: Տեղանքի ընտրությունը պատահական չէր. հայ իշխանները, ավելորդ արյունահեղություններից խուսափելու նպատակով, ստիպված էին ժողովրդին պատսպարել անմատչելի դժվարագնաց լեռներում, որպեսզի կարողանային

¹ Կ. Գանձակեցի, *նշվ. աշխ.*, էջ 313: Մ. Չանջյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 222:

² Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, Երեւան, 1988, էջ 765:

հաջողությամբ պայքարել զավթիչների դեմ եւ դրանով իսկ ազատ պահել երկրամասը: Այժմ բնակատեղիից պահպանվում են տների մնացորդները՝ ծածկված հողի շերտերով, թփուտներով: Նախնական հաշվումներով կացարանների թիվն անցնում է հիսունից: Քանի որ բնակատեղին հարավից եւ մասամբ արեւելյան կողմից հարում է ժայռազանգվածի կտրվածքին, պաշտպանական նկատառումներով (վայր չընկնելու նպատակով) եզրագծով պատ է կառուցվել, որը չի պահպանվել: Առանձին սենյակներ առաջապահ, պաշտպանական նշանակություն ունեին: Օրինակ, բնակատեղիի արեւելյան կողմում տեղադրված կացարանը, որն ունի քառակուսի հատակագիծ (չափերը՝ 6x6 մ), ըստ էության նպատակ ուներ պաշտպանելու ամրոցամերձ արեւելյան դժվարամատչելի մուտքը: Այստեղ, տուն-կացարանները ներսի բնակարանների համեմատությամբ կառուցված են բավական մեծ քարերով եւ ունեն 1,2 մ հաստություն: Բնակատեղին ընդգրկում է շուրջ 0,5 հեկտար եւ գերազանցապես տարածվում ամրոցի երկու ժայռագագաթների ստորոտով, հարավ-արեւելք-արեւմուտք ուղղությամբ:

Խոխանաբերդից հարավ-արեւմուտք տարածվում է վարուցանքի համար հատկացված ոչ մեծ տափարակը (ժայռազանգվածի ստորոտում մնացել են ընդեղենի եւ ցորենի մի քանի հորեր), դրանից այն կողմ, հյուսիսակողմ թեք լանջի ստորոտում՝ աղբյուրը, որը կրում է Ռուզանի (Հասան Զալալի աղջկա) անունը եւ գերեզմանոցը՝ վերը նշվածներից հարավ:

Խոխանաբերդ ամրոցի գլխավոր ժայռագագաթը «Խոյախան քար»-ն է՝ լեռան արեւմտյան եզրին: Ամրոցակալ ժայռի բարձրությունը մոտ 100 մ է: Միակ մուտքը արեւելյան կողմից է. «Սաստիկ զառիվեր, խիստ վտանգաւոր եւ միշտ ահարկու կաճան ժռ քարի վրայով արեւելեան կողմից դէպի հարաւ-արեւմուտք բարձրանում է մանուածոյ ձեւով: Ահա այսպիսի դժուարատար եւ միանգամայն սոսկալի է նեղ կաճանն, քանզի, Տէրն մի արասցե, եթե սահեցաւ բարձրացողի ոտքն կամ փոքր ինչ ծռուեցաւ նորա մարմնոյ հավասարակշռութեան դիրքն, իսպառ կորսուած է. վասն զի ընկնելուց յետոյ սեպացեալ ժայռերին զարկուելով պիտի գլորուի անդունդն»¹: Կաճանը, որ վիմափոր է եւ 2-3 մետր լայնություն ունի, տանում է ամրոցի վերնամասը, որի մակերեսային

¹ Մ. Բարխուտարեանց, նշվ. աշխ., էջ 198:

հիմնականում հարթ է եւ ընդգրկում է ոչ մեծ տարածություն՝ մոտ 250 քառ. մետր:

Ջուրը Խոխանաբերդի եւ ընդհանրապես ամրոցների համար ունեցել է առաջնահերթ նշանակություն: Եվ որպեսզի պաշարման ժամանակ թշնամին չկարողանա խափանել ջրամատակարարման գործը, ժայռագագաթի արեւմտյան կողմում, միմյանց կից փորվել է երկու վիմափոր ջրամբար: Առաջինի երկարությունը 3,85 մ է, լայնությունը՝ 2,95, խորությունն անցնում է 2,50 (հողածածկ է): Երկրորդի չափերն են 3,90 x 3,30 x 2 մետր:

Ջրամբարները ներքուստ սվաղված էին անջրաթափանց կրաշաղախի ամուր շերտով, որի մնացորդները տեղ-տեղ պահպանվում են: Դրանք կառուցվել են անձրեւաջրերի հավաքման համար եւ կարելու նշանակություն ունեին հատկապես պատերազմների ժամանակ, երկարատեւ պաշարման պայմաններում:

Խոխանաբերդ ամրոցի գլխավոր ժայռագագաթը միաժամանակ երկրամասի ռազմա-պաշտպանական համակարգում կարելու դեր ունեցող ազդանշանային կարելու դիտակետ է: Ամրոցի հարավ-արեւելյան կողմում, մոտ 10-12 կմ հեռավորության վրա գտնվում է Կաչաղակաբերդը, նրանից այն կողմ՝ Քիրսի լեռնաշղթան՝ Շուշին իր շրջակայքով, Կարկառ գետի հովիտը, արեւելքից՝ Խաչենագետի ստորին հովտում՝ Սբ. Գեորգի սարը, որի գագաթին Կասապատի բերդն էր, իսկ սրանից արեւելք՝ Շիկաքար ամրոցի արեւմտյան եւ հյուսիսային հատվածները, ընդհուպ մինչեւ Տիգրանակերտ: Հյուսիսային կողմում Մռավի լեռնազանգածն է, որից հարավ, լեռան ստորոտում՝ Հաթերք, Ականա, Հավքախաղաց ամրոցները: Արեւմտյան կողմում, Խաչենագետի վերին հոսանքի ուղղությամբ պատմական Վայկունիք սահմանամերձ գավառի արեւելյան տարածքներն են, ինչպես նաեւ՝ Բերդաձոր գավառի հյուսիսային հատվածները:

Խոխանաբերդը, որ տեղակայված է ռազմավարական կարելու վայրում՝ լեռնային երկրամասի կենտրոնում, անմիջական կապեր ուներ շրջակա ամրոցների հետ: Քաղաքական իրավիճակի բարդացման պայմաններում կապը տեղի էր ունենում ազդանշաններով, որոնք տարբեր ժամանակներում իրականացվում էին տեխնիկական տարբեր միջոցներով:

Ամրոցի պաշտպանական հնարավորությունների մեջ հսկայական նշանակություն ունեին նաեւ ժայռեղեն արգելապատերը, դժվարամատչելի կիրճերը, վիճավոր բնակարանները եւ այլն:

Եւս մի նկատառում՝ կապված ամրոցի հետ.

Ուսումնասիրողներից Ա. Հակոբյանը վերջերս լույս տեսած «Խաչէն-Խօխանաբերդ ամրոցը եւ նրա իշխանատոհմը Թ-ԺԳ դարերում» հոդվածում փորձում է ապացուցել, որ պատմական աղբյուրներում հիշատակվող «Խաչէնի բերդ»-ը ոչ թե ներկայիս Կաչաղակաբերդ-Սխսաղան Հավքախաղացն է, այլ Խոխանաբերդը: Ընդ որում, որպէս հիմնավորում, ներկայացվում են հետեւյալ հիմնական փաստարկները.

1. Կիրակոս Գանձակեցին *«Երիցս յիշատակելով Խօխանաբերդը, երկիցս նշում է, որ ամրոցն այդպէս էր կոչւում «ըստ պարսկական բարբառոյն», «ըստ բարբառոյն Պարսից» (այսինքն՝ «մահմեդական (արաբ, պարսիկ կամ թիւրք ժողովուրդ)ների լեզուով»)*. հաւանաբար, նա նկատի ունէր «դեղձ» կամ «սալոր» նշանակող արաբերէն «խոխ», «խուխ» բառը կամ մի ուրիշ օտարալեզու եզրոյթ: Իսկ դրանից բխում է, որ Գանձակեցու իմացած՝ ամրոցի «հայերէն» անուանումը մի հանրայայտ անուն էր, որը յիշատակելը նաեւ պարզապէս կրկնութիւն կը լինէր. դժուար չէ կռահել, որ դա հէնց «Խաչէն»-ն է¹:

Մեր կարծիքով «Խոխանաբերդ» անվանումն իրոք, որոշակի օտարացված տարրեր է պարունակում, որը թերեւս բացատրելի է եւ ունի ստույգ իմաստ: «Խոխանաբերդ»-ը (Խոխխանաբերդ) կարելի է ստուգաբանել օրինակ, «անհնազանդ ամրոց-բնակավայր» (կամ բնակավայր-ամրոց) իմաստով՝ կազմված լինելով «խոխ» (խոխել)՝ անհնազանդ գտնվել, անսաստել, չնվաճվել, ըմբոստանալ, հակառակվել², «խան» (խանե)՝ բնակավայր³ եւ «բերդ»՝ ամրոց, քար (նաեւ պարսկերեն) բառերից: Տեղավայրի կամ բերդանվան հետ համահունչ է նաեւ «խոխոն» անվանումը, որն ունի «խոր ծոր, որտեղով ջուր է հոսում, թփերով ծածկված, մացառուտ, դժվար տեղեր» իմաստը⁴: Կարծում ենք, պատահական չէ նաեւ Գանձասարի վանքում գետեղված

¹ Հանդէս ամսօրեայ, թիվ 1-12, 2010, էջ 102 – 103:

² Հր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. Գ, Երեւան, 1930, էջ 550, Ստ. Մալխասեանց, Հայերեն բացատրական բառարան, հ. 2, Երեւան, 1944, էջ 279, հ. 1, էջ 175:

³ ԽՍՀՄ-ի ՀայՏէրութիւնի պարտի ՑարվովՏՁ Ո ՊՈցչՈւ ըսՏՁ, ԽՏՐՎՈՐցքՈւ ՑՏսՏվՈՎՈ՛ ԼՐՈվՈ, ԾՏրՍՁՈ, 1971, էջ 225:

⁴ Ստ. Մալխասեանց, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 280: «Մենք արդէն Արցախու լեռանց... խոխոնների միջով ենք ընթանում» (Եղիշե քահանա Գեղամյանց, Ուղեգնացական ակնարկներ, Երեւան, 2010, էջ 41):

արձանագրության մեջ տեղանվան «Խանբերդ» տարբերակը, ինչպես վերժանել է վիմագրագետ Ս. Բարխուդարյանը. «... Ես նուսստ ծառա ԱՅ. Ջալալ Դաւա Հասան, որդի Վախտանգա, թոռն (Մեծին) Հասանա, բնակաւոր ինքնակալ բարձր եւ մեծ Արցախական աշխարհի ի(նքնակալ) Խ(ան)բերդի...»¹: Ինչպես կարելի է նկատել, տվյալ դեպքում իրատեսական չեն «դեղծ» կամ «սալոր» բառերը համադրել ամրոց, բերդ հասկացության հետ:

2. «Տեղագրական երկերում այդ կառույցը համարում էին լոկ Հասան-Ջալալեան իշխանատոհմի ապարանք, սակայն արդէն Գարեգին Հովսէփեանն իրաւացիորէն դիտարկել է այն Խոխանաբերդի ամրոց-բնակավայրի համալիրի մէջ՝ Քոլատակ վտակի հովտում...»²:

Հասան Ջալալի ամրոց-ապարանքը անմիջականորեն Խաչենագետի հովտում է, Քոլատակ վտակի հովտից ավելի քան 10-12 կմ հյուսիս-արեւմուտք, միջակայքում ունենալով Գառնաքարի գետահովիտը: Այդ ապարանքի ընդգրկումը Խոխանաբերդի մեջ անհեթեթություն է ոչ միայն այն առումով, որ այն երբեւէ Խոխանաբերդի մաս չի կազմել, այլեւ այն տեսակետից, որ հեռու է ամրոցից ուղիղ գծով 1,2 կմ՝ շուրջ 1,5 ժ հետիոտն վերելքային անցուղիներով:

3. Խորածորում «Վարազ Տրդատի սպանութիւնից յետոյ նրա այրին իր Սպրամ դստեր հետ կարողացել է փախչել եւ գիշերային ծանր ուղեւորութիւնից յետոյ ապաստանել «ի բերդն Խաչէնայ» ... Խոխանաբերդն աւելի մօտ է Դադիվանքի «խորածորին», քան Կաչաղակաբերդը...»: Նոյնի օգտին է խօսում, գուցէ, նաեւ Անանիա Մոկացու յիշատակած «Խաչինայ» վանքի գոյութեան փաստը, եթէ նկատի ունենանք, որ Խոխանաբերդի անմիջապէս լանջին գտնւում է Հաւապտուկ կոչուած վանական համալիրը, իսկ Կաչաղակաբերդին մօտիկ նման հոգեւոր հաստատութիւն յայտնի չէ»³:

Այո, Խոխանաբերդն ավելի մոտ է Դադիվանքին կամ նրա մոտ գտնվող «խորածորին», քան Կաչաղակաբերդը, որը սակայն, չէր կարող արգելքներ հարուցել եւ մի գիշերվա ընթացքում կարճ եւ հին, պատմական ճանապարհով (ներկայիս Վաղուհաս-Գանձասար-Գառնաքար-Հակոբավանք գծով) ծիծ կհասնելու Կաչաղակաբերդ: Ինչ վերաբերում է վերը նշված «Խաչինայ» վանքին, ապա այն վերաբերում է

¹ Դիվան հայ վիմագրության, V, Երեւան, 1982, էջ 38 - 39:

² Հանդէս ամսօրեայ, էջ 73:

³ Հանդէս ամսօրեայ, էջ 101 - 103:

Մեծառանից վանքին, որը եղել է համանուն գավառի (որ նաեւ խաչեն անունն էր կրում) գլխավոր վանքը՝ հոգեւոր առաջնորդարանը, որի գրեթե դեմ-դիմաց Կաչաղակաբերդն է։ Այդ մասին տեղեկություններ են պահպանվել վիմական արձանագրություններում, տեղագրական այլեւայլ հրապարակումներում։

Այսպիսով, խաչենի վարչական կենտրոն է եղել Կաչաղակաբերդը, իսկ հոգեւոր առաջնորդարանը՝ Մեծառանից («խաչինայ») վանքը, որը հետագայում իր տեղը զիջել է Պանծասարի վանքին։

4. «*խաչեն անունն սկզբնապէս ամենայն հաւանականութեամբ, կրում էր նոյնանուն գետի ափին գտնուող այն ամրոցը, որը շուտով դարձաւ Արցախի Մեծ Իրանք գաւառի իշխանների գլխաւոր նստավայրը։ ...Խօ-խանաբերդի լեռնագանգուածը յառնում է անմիջապէս խաչենագետի հովտի վերելում, իսկ Կաչաղակաբերդը նրա Քոլատակ վտակի հովտի միջնամասում է, ընդ որում խաչենագետ գետանունը եւ նրան յարող խաչինաձոր-ը յիշուած են արդէն ԺԲ - ԺԳ դդ. վիմագրերում*»¹։

«*խաչինաձոր*»-ը հիշատակվում է նաեւ ԺԵ դ. պատմական աղբյուրներում, ոչ թե սոսկ խաչենագետին հարող տեղավայր, այլ որպէս գավառանուն², ընդ որում, Մեծառանից վանքը (Հակոբավանք), գտնվելով խաչենագետի եւ նրա վտակ Քոլատակ (Կասակ) գետերի միջեւ, կրում էր նաեւ «Գետամիջո» անվանումը։ «*խաչենի բերդ*» անվանումը չի ծագել «*խաչեն*» գետանունից։ Ինչպէս խաչենագետի վտակի հովտում գտնվող խաչենի բերդը կամ Մեծառանից վանքը, որոնք եղել են համանուն գավառի գլխավոր վարչական ու հոգեւոր կենտրոնները, այնպէս էլ «*խաչենագետ*» անվանումն ունի գավառի գլխավոր գետ իմաստը, որից սակայն, չի կարելի ենթադրել, որ մասնավորապէս խաչենի բերդը անմիջականորեն խաչենագետի մոտ կամ դրա մերձակայքում պիտի գտնվի։

5. «*...հայկական աղբիւրներում բերդանունն խաչեն տարբերակի վերջին յիշատակումներից մէկը գտնում ենք ԺԲ դ. երկրորդ կէսի հզօր եւ բարեպաշտ իշխան, Վախտանգի որդի Հասան Կրօնաւորեալի՝ Դադիվանքում անձամբ տեղադրած («եւ բերի զխաչաքարս յագուա շատ աշխատութեամբ եւ բազում հնարիւք») մեծադիր խաչքարի (նախկինում կոչուած՝ «խաչվիմ») թիկունքին փորագրուած 1182 թուակիր («Թուին (Ո)ԼԼ») ծաւալուն վիմագրում... Հասանը յայտնում է, որ 40 տարի աւա-*

¹ Նոյն տեղում, էջ 74, 103։

² ԺԵ դարի հայերեն ծեռագրերի հիշատակարաններ, մաս II, կազմեց Լ. Խաչիկյան, Երեւան, 1958, էջ 66, 325, 344, հմմտ. Ս. Սարգսյան, խաչենի ամրոցները, Ստեփանակերտ, 2002, էջ 45։

գութինն է վարել («կացի յաւագութեան ամս խ») ու յաղթական պատերազմներով եղել տէրը երկրի չորս ամրոցների («ես՝ Հասան, որդի Վախտանգա, տէր Հաթերքոյ(յ) եւ Հանդաբերդոյ(յ), Խաչինաբերդոյ(յ) եւ Հաւախաղացին»)¹:

Մեր կարծիքով, տվյալ արձանագրության մեջ հիշատակվող «Խաչինաբերդ»-ը վերաբերում է Կաչաղակաբերդին, իսկ «Հավախաղաց»-ը (Հավքախաղաց) գտնվում է Թարթառ-Տրտուի հովտում: Ի տարբերություն այդ Հավքախաղացի, Խաչենի հովտում գտնվող Կաչաղակաբերդը «Սխսաղան Հավքախաղաց» էր կոչվում: Օրինակ, նույն Դադիվանքից արելելք, Թարթառի հովտում (Խաթրավանքից հյուսիս) հին կամրջի մոտ եղած մի խաչքարի վրայի՝ «... բարեպաշտ պատրոնիկն Վասակ, թոռն Կիրիկայ թագաւորին, որդի Հասանայ, որդւոյ Սակառայ տեառն Հաթերքոյ, Հանդաբերդոյ, Հաւքախաղացին...» 1201 թվակիր արձանագրության մեջ² նշված Հավքախաղացը գտնվում է Թարթառի հովտում եւ Կաչաղակաբերդ-Սխսաղան Հավքախաղացի հետ կապ չունի:

6. «837թ. Սահլ Սմբատեան խաչենցի իշխանը (որն արաբական աղբիւրներում կոչւում էր Սահլ իբն Սինբաթ, իսկ Միքայէլ Ասորու հայերէն թարգմանութեան մէջ՝ Սահակ Հայկազուն) իր ամրոցում (թերեւս՝ հէնց Խաչէն) ձերբակալեց ապստամբ Բաբեկին եւ դրա դիմաց Խալիփայութիւնից մեծ շնորհների արժանացաւ»³:

Ինչպես նշվեց, Սահլ Սմբատյանի ամրոցը, որի մատույցներում բռնվել եւ ձերբակալվել է Բաբեկը, Մեծառանքի սահմանում գտնվող Շիկաքարն էր (տես նաեւ սույն գրքի Շիկաքարի բերդին վերաբերող հատվածը):

7. «... Խաչէն-Խօխանաբերդ համադրումն իրենց քարտէզներում անվերապահօրէն կատարում են Սուրէն Երեմեանը եւ Բաբկէն Յարութիւնեանը»⁴:

Հարգարժան գիտնականներ, Սուրեն Երեմյանը եւ Բաբկեն Հարությունյանը ցավոք հնարավորություն չեն ունեցել գտնվելու ամրոցում եւ տեղում ճշտելու իրողությունը:

¹ Հանդէս ամսօրեայ, էջ 107 - 108:

² Մ. Բարխուտարեանց, Արցախ, էջ 196, հմմտ. Դիվան հայ վիմագրության V, Երեւան, 1982, էջ 129 - 130:

³ Հանդէս ամսօրեայ, էջ 74:

⁴ Նույն տեղում, էջ 104:

8. «... մոնղոլներից փախչելով Առաջաւոր Ասիա հասած Զալալ Ադ-Դին սելջուկ խորեզմշահի վեզիր Շարաֆ ալ-Մուլքի բանակը 1227թ., անցնելով Արաքս գետից հիւսիս, «կանգ առաւ Խաչէն ամրոցի մօտ, որտեղ գտնուում էր Զալալ ադ-Դինը (ուղղելի՜ Զալալ Դօլան)՝ Իւանէ ալ-Գուրջիի քրոջորդին» ...Խաչէն... միջնադարեան ամրոցի» համար թարգմանիչը եւս ծանօթագրում է. «Ճիշտը՝ Խօխանաբերդ»¹:

1227թ. այդ դեպքերի կապակցությամբ հիշատակվող Խաչէն ամրոցը սույն գրքի Կաչաղակաբերդին վերաբերող հատվածում իրավացիորեն համադրվել է վերջինիս հետ: Հայտնի է, որ իշխանաց-իշխան Հասան Զալալը բացի Խօխանաբերդից տերն էր նաեւ Ներքին Խաչէնի մյուս մի շարք այլ բերդ-ամրոցների, ներառյալ Կաչաղակաբերդ-Սխսաղան Հավքախաղացը, որը ինչպես նշվեց, եղել է տարածքի գլխավոր իշխանական նստոց-վարչական կենտրոնը, որի մասին ստույգ տեղեկություններ են պահպանվել Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններում:

Անդրադառնալով Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների Զիկագոյի ծաղկագարդ Ավետարանի 1237թ. այդ ձեռագրին, որտեղ Սխսաղան Հավքախաղացը ներկայացված է որպես դոյակ՝ աթոռանիստ կենտրոն, պարոն Հակոբյանը կարծում է, որ ձեռագրում առկա են անճշտություններ, եւ որ Սխսաղան Հավքախաղացի փոխարեն պետք է լինի «Խավխան» եւ վերջինս համատեղելով «Խաչէն»-ի հետ փորձում է ցույց տալ Խօխանաբերդ-Խաչէնի բերդ նույնականությունը՝ «...որ է (հանդէպ) /դղեկիսս Խաւխան անուն Խա(չէն)/...»²:

Բայց նույնիսկ արհեստավարժ մասնագետ պետք չէ լինել, կարդալու եւ հասկանալու համար այդ ձեռագրի բովանդակությունը՝ միմյանցից տարբերակելով այդ երկու ամրոցները: Խնդրի վերջնական պարզաբանման համար նպատակահարմար է գտնվում ներկայացնելու ձեռագրի՝ տվյալ հատվածի վերծանումները.

«Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», ԺԳ, Երեւան 1984, էջ 199. «... ի գլուխ սահմանաց Խաչէնոյ, ի սուրբ ուխտեն Գանձասար մենաստանէ, որ (է հանդէպ) դղեկիս Սխսաղան Հ(ավքա)խաղաց...», որտեղ պարզորոշ երեւում է, որ որպէս դոյակ, հետեւաբար իշխանանիստ կենտրոն է եղել Սխսաղան Հավքախաղաց-Կաչաղակաբերդը: Նույն է նաեւ Ա. Սանջյանի «A catalogue of Medieval Armenian Manuscripts in the United

¹ Հանդէս ամսօրեայ, էջ 104 - 105:

² Նույն տեղում, էջ 163:

States, Berkeley» ցուցակի 233 էջում գետեղված ձեռագրի տեքստում.
«...դղեկիս Սխտաղան (Սխսաղան) Հ(աւքա)խա(ղաց)»:

Մ. Մաշտոցի անվան մատենադարանում պահպանվում է վերոհիշյալ ձեռագրի մանրաժապավենը, որտեղ դարձյալ պարզորոշ նկատելի է ամրոցի Սխսաղան Հավքախաղաց անվանումը, որն ըստ մեր ընթերցման ներկայանում է «Սխսա(ղ)ան, Հա(ւքա)խա(ղ)ա(ց)» տարբերակով, ընդ որում «Սխսաղան» բառի մեջ, որը որպես տեղավայր սկսվում է մեծատառով, վնասված-ջնջված է միայն «ղ» տառի ստորին մասը միայն, իսկ «Հավքախաղաց» անվան չպահպանվող կամ վնասված տառերը չեն խաթարում անվանումը:

Այսպիսով, ըստ վերը նշված ձեռագրի հիշատակարանի, Խաչենի գլխավոր վարչական կենտրոն է եղել Սխսաղան Հավքախաղաց-Կաչաղակաբերդը: Ձեռագրի այլեւայլ անհարկի վերծանումներով ու փոփոխումներով հնարավոր չէ ապացուցել հակառակը, քանի որ`

- Ի տարբերություն Կաչաղակաբերդի, Խոխանաբերդը երբեւէ դրյալ չի եղել, այլ սոսկ ամրոց-բնակավայր` շրջափակված լինելով մի շարք լեռնային բարձունքներով, դժվարագնաց անցուղի-խոխոմներով, որոնք կարող էին վտանգի պահին միայն պատսպարաններ ծառայել:

- Իշխանական, առավել եւս իշխանաց-իշխանի դրյալ-ամրոց-նստավայրերը չէին կարող անմիջականորեն բնակավայրերում (կամ ամրոց-բնակատեղիներում) գտնվել եւ, սովորաբար, կառուցվում էին առանձնացված, հնարավորինս անառիկ վայրերում եւ ոչ թե տարբեր կողմերից ելումուտ ունեցող քարափներում: Խոսքը ամրոցներից դուրս գտնվող ապարանքների մասին չէ, որոնք պատերազմական իրավիճակներում հիմնականում կորցնում են իրենց նշանակությունը: Հասան Զալալի ամրոց-ապարանքը, Խոխանաբերդից բավականին հեռավորության վրա գտնվելով, բոլոր կողմերից մատչելի տարածքում է` մի հարթ տափարակի վրա, պաշտպանական առումով գրեթե չի տարբերվում տարածքում գտնվող նմանատիպ շինություններից եւ, մանավանդ պատերազմների ժամանակ, չէր կարող պաշտպանական հուսալի կենտրոն լինել: Դեռ ավելին, վերաբերվելով XII-XIII դդ., այն բնականաբար չէր կարող հավակնել դեռեւս IX դ. պատմական աղբյուրներում հիշատակվող «Խաչենի բերդ»-ի կարգավիճակին:

- Խաչենի իշխանության վարչական տարածքում, որ հիմնականում իր մեջ էր ներառել ներկայիս Քոլատակի եւ Գառնաքարի գետահովիտները,

առկա են թվով վեց պաշտպանական հանգույցներ կամ ամրոց-բնակատեղիներ, որոնցից ամենամանառիկն ու անմատույցը Կաչաղակաբերդն է, որը նաեւ իր առանցքային դիրքով ու նշանակությամբ այդ իշխանության խորհրդանիշն էր դարձել: Գտնվելով Ներքին Խաչենի գրեթե կենտրոնում, բերդից տեսանելի են ոչ միայն Խաչենագետի հովտի վարչական տարածքում գտնվող բոլոր ամրոցները, որը մեր կարծիքով անչափ կարելի է վարչական կենտրոն դառնալու համար, այլեւ Կարկառի հովիտը՝ նշանավոր Կարկառ-Շուշի ամրոցով հանդերձ: Ամրությամբ եւ դժվարմատչելիությամբ երկրորդ տեղում է ներկայիս «Փանջակ քար»-ը (պատմական Դեդ, Նատարին)՝ Խոխանաբերդ ամրոցակալ լեռան հարավային շարունակության վերջնամասում, որտեղ (ինչպես Կաչաղակաբերդում) կան ամրոցներին բնորոշ կառույցներ, այլեւայլ շինություններ: Խոխանաբերդը, սոսկ իր բնական դժվարմատչելիությամբ միայն կարող է հավակնել երրորդ հորիզոնականին: Ի տարբերություն նշված երկու ամրոցների, այնտեղ մինչեւ 5 մ բարձրությամբ¹ պարիսպներ կան ընդհանրապես պարսպապատեր չկան եւ իր ամրոց-բնակավայրի կարգավիճակով չէր կարող լինել Մեծիրանք (Մեծառանք-Խաչեն) գավառի իշխանների գլխավոր նստավայրը:

Այսպիսով, ըստ պատմական աղբյուրների եւ տեղում իրականացված հետազոտական ուսումնասիրությունների, Խոխանաբերդն ու Խաչենի բերդը դիտվում են որպես երկու տարբեր ամրոցներ, որն իր արտացոլումն է գտել նույնիսկ առանձին, ժուս հեղինակների գրվածքներում²:

Խոխանաբերդ ամրոցի շրջակայքում սփռված են բազմաթիվ հուշարձաններ՝ մ.թ.ա. III-I հազ. դամբարաններից մինչեւ XII-XIII դդ. եկեղեցիներն ու խաչքարերը, որոնք անցյալի պատմական իրականությունը առավել հանգամանորեն ուսումնասիրելու տեսակետից ամենահավաստի աղբյուրներն են: Այդ հուշարձաններից են Գառնաքար³ եւ շրջակա այլ գյուղերի տարածքների արձանագիր կոթողները, որոնք Խաչեն գավառի առ այսօր հետազոտության նյութ չդարձած

¹ Հանդէս ամսօրեայ, էջ 72:

² Լ. ՄՏտպի, ԼրՅՏՐՈՒփայՍՈՂՈ տՈՎ՛ՅՎՈՍ 2 ֆտՏւց պ՛ տՈՂՈՏպՊՈՎպՎՈ՛ Ս ՀՏրրՈՐՈՍՏՈ ՌՎտպՐՈՂ, հկը, 1852, էջ 74, որտեղ նշված երկու ամրոցները ներկայացված են առանձին-առանձին:

³ Գյուղի տարածքի հուշարձանների, այդ թվում Խոխանաբերդի ուսումնասիրության գործում իրենց օգնությունն են ցույց տվել Պատմական միջավայրի պահպանության Արցախի տարածքային ծառայության աշխատակիցներ Ջամալ Թադեւոյանը եւ Արտո Մարտիրոսյանը, որոնց շնորհակալություն ենք հայտնում:

հիշատակարաններից են եւ կարելոր տեղեկություններ են հաղորդում խաղբակյան նշանավոր իշխանական տոհմի մասին¹:

«Մուղղուսի» եկեղեցին, որ բնորոշ է XII-XIII դդ., գտնվում է Խոխա-նաբերդի հարավ-արեւելյան մասը կազմող «Մուղղուսի» կոչվող լեռան տակ: Այն իրականում ժայռին հաված մի փոքրիկ շինություն է՝ ուղ-ղանկյուն հատակագծով (չափերը՝ 6,6x7,6 մ): Ներկայումս պահպանվում է կիսավեր վիճակում՝ 2,8 մ բարձրությամբ: Մուտքն ունի դեկորատիվ երիզվածք (չափերը՝ 1x1,4 մ):

Եկեղեցուց քիչ ներքեւ, նույն ժայռի մեջ է գտնվում այսպես կոչված «Ճգնավորի քարայրը», որը ներկայումս պահպանվում է 5 մ խորությամբ եւ 1,6 մ լայնությամբ (բարձրությունը՝ 2 մ): Քարայրի առջեւով անցկաց-ված եւ այն փակող պատը, որ ձգվում է արեւելք-արեւմուտք ուղղությամբ, ունի 6 մ բարձրություն եւ 1,4 մ հաստություն:

Հավապտուկ վանքը գտնվում է Խոխանաբերդից շուրջ 2 կմ հյուսիս-արեւելք, անտառապատ բլրի վրա: Այն բաղկացած է մի շարք կառույցներից՝ եկեղեցուց, գավթից, ինչպես նաեւ չորս այլ շինություն-ներից (գրադեցնում են 16-17 մ երկարությամբ եւ 13 մ լայնությամբ տարածք), որոնք, բացի հոգեւոր դեր կատարելուց, ծառայել են որպէս «բնական տուն եւ շիրիմ Զաջոյ իշխանի եւ նախնեաց իւրոց»²:

Հավապտուկ վանքը խաղբակյան նշանավոր տոհմի հոգեւոր կենտ-րոններից էր եւ տոհմական գերեզմանատունը³: Տոհմի նախահայրը Մա-միկոնյան Բակ իշխանն է⁴, որը Ավարայրի ճակատամարտից հետո, 452թ. ձեռքում է Սասանյան զորքերի շղթան, 700 հոգով դուրս գալիս Անգեղ բերդից⁵ եւ, համաձայն Վանենու (Զաջուռ խաղբակյանի դուստրը) 1232թ. գրչագիր ավետարան-հիշատակարանի տեղեկությունների, հաստատ-վում Արցախում⁶:

¹ Խաղբակյան տոհմի ծագումնաբանությունը քննության է առել պատմաբան Ռ. Մաթեւոսյանը (ՀՍՍՀ ՊԱ Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1986, N 11), իսկ վիմագրագետ Ս. Սաղունյանը վերծանել է Վասակ եւ Գրիգոր Խաղբակյաններին նվիրված արձանագրությունները (ՀՍՍՀ ՊԱ Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1977, N 9):

² Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար (1201 – 1300թթ.), կազմեց՝ Ա. Ս. Մաթեւոսյան, Երեւան, 1984, էջ 182:

³ Գ. Հովսեփյան, Խաղբակյանք կամ Պոռշյանք Հայոց պատմության մեջ, մաս I, Վաղարշապատ, 1928, էջ 34 (այսուհետեւ՝ Խաղբակյանք):

⁴ Նույն տեղում, էջ 27:

⁵ Եղիշէի Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին, Երեւան, 1957, էջ 122-123:

⁶ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ, էջ 182:

Խաղբակյան տոհմը որպես Մամիկոնյաններից սերված է ներկայացվում նաեւ Ն. Լամբրոնացու 1332թ. հիշատակարանում¹:

Ավարայրի ճակատամարտից հետո հաստատվելով Ներքին Խաչենում՝ Խաղբակյանները տեղի Առանշահիկ թագավորական տոհմի իշխանների աջակցությանն են արժանանում եւ ամրապնդում լեռնային երկրամասը, հաջողությամբ պայքարում ոչ միայն ընդդեմ պարսիկների, որոնք «երկյուղ կրելով, դուրս չէին գալիս Արցախի ջոկատների դեմ»², ալեւ արաբների ու մյուս զավթիչների: Համաձայն XIII դ. մի արձանագրության³, Խաղբակյանները ստորադրված էին Խոխանաբերդի կամ Ներքին Խաչենի մեծ իշխաններին:

Ստորեւ ներկայացվող նորահայտ վիմագիր արձանագրությունները⁴ օգտակար նյութ են պարունակում Խաղբակյան մեծանուն տոհմի մասին, ինչ-որ չափով լրացնում նրա կենսագրությունը:

1. Խաչքար, գտնվում է գերեզմանոցի կենտրոնում (չափերը՝ 100x65x65 սմ): Կենտրոնում մեծ խաչաքանդակն է, որի եզրամասերը պատված են պարզատիպ քանդակաշարով: Ստորին մասում հինգ տողանոց արձանագրությունն է, որից պարզվում է, որ Վասակը մոր հետ Խաչքար է կանգնեցնել Սմբատի հիշատակին:

Ի ԹՈՒԻՆ ՈՉԱ (=1232) ԵՍ Վ/ԱՍԱԿ ԵՒ ՄԵՐՍ/ԿԱՆԳՆԵՑԱՔ ԶԽԱԶՍ ՍՄԲԱՏԱ ՈՐ/Ք ԵՐԿՐՊԱԳԵՔ [ՅԻՇԵՑԵՔ Ի ՔՐԻՍՏՈՍ]:

2. Խաչքար, գտնվում է գերեզմանոցի հարավ-արեւելյան կողմում (չափերը՝ 1,34 x 58-60 x 12 սմ): Ունի պարզ, բայց XIII դ. բնորոշ քանդակներ: Արձանագրությունը տարածվում է հուշարձանի քիվից մինչեւ ստորին մասը՝ աջակողմյան եզրագծով:

ԵՍ ԱՂ/(Բ)ԵՐ ՈՐԴ/Ի ԶԱՀ/ԱՆԻՆ Կ/ԱՆԳ/ՆԵՑ/Ի ԶԽ/Ա/ԶՍ ՀԱԻ/ՐԻՄ/ (ՈՐՔ ԵՐԿՐՊԱԳԵՔ ՅԻՇԵՑԵՔ Ի ՔՐԻՍՏՈՍ)

(վերջին բառերը եղծված են եւ դժվար է ընթերցել):

3. Խաչքար, գտնվում է վանքից 7-8 մ արեւելք (չափերը՝ 1,6 x 49 x 12 սմ): Հուշարձանի կենտրոնում նրբափյուս խաչաքանդակն է՝ շրջապատ-

¹ Ղ. Ալիշան, Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 487, նույնի՝ Արցախ («Բազմավեպ», 1988, էջ 269):

² Հ. Հարությունյան, Ավարայրի ճակատամարտը եւ հայ ազատագրական պատերազմները պարսկական տիրապետության դեմ V դարում, Երեւան, 1962, էջ 25:

³ Խաղբակյանք..., էջ 33:

⁴ Հ. Օրբելին, Մ. Բարխուտարեանցը, Գ. Հովսեփյանը եւ ուրիշներ Հավապտուկ վանքի գերեզմանոցից գրի են առել 12 արձանագրություն (տես Դիվան հայ վիմագրության, պր. 5, Երեւան, 1982, էջ 33-36): Որեւէ կերպ չկարողացանք տեղում տեսնել հրատարակված արձանագրությունները, բացառությամբ մեկի: Դրանք գտնվելու համար պեղման-մաքրման աշխատանքներ են պետք:

ված մանվածո զարդաքանդակաշարով: Խաչքարն առանձնապես մեծ արժեք է ներկայացնում թիկունքին փորագրված արձանագրությամբ:

Թ(ՈՒԻՆ) ՈՀԲ (=1223) ԵՍ (Գ)ՐԻԳՈՐ ԵՒ ԹԽ ՄԵՐ ՈՐԴԻ(Ք) ՀԱՍԱՆԱ ԿԱՆ ԳՆԵՑԱԲ ԶԽԱԶՍ ԳՈՐԳԱ ԵՂԲԱԻՐ ՄԵՐ (ԱՍՏՈՒԱԾ) ՈՂՈՐՄԵԱ ՆՄԱ ԱՄԵՆ:

4. Խաչքար, նույն գերեզմանատան մեջ, կոտորված: Ստորին մասում արված են քահանայի եւ հեծյալի բարձրաքանդակներ: Արձանագրությունը հետեւյալն է.

Թ[ՈՒԻ]Ս ՈԼ (=1181) ԷՐ/ԵՍ ՎԱՐ/ՀԱՄ ԿԱ/ՆԳՆԵ/ՑԻ ԶԽԱԶՍ/ ԵՂԲԱՐՑ ԻՄՈՑ/ԽԱՐԻԲ ՍԱՐԳԻՍ/ ՔԱՀԱ[ՆԱ]՝:

5. Գերեզմանատան հարավային եզրի խաչքարը (չափերը՝ 1,30 x 85 սմ) աչքի է ընկնում բուսական ու երկրաչափական քանդակներով: Կենտրոնում հյուսածո քանդակներով խաչապատկերն է, խաչի հորիզոնական թևերի վրա՝ խաղողի ողկույզներ: Արձանագրությունը ստորին մասում է.

ԷՐՆԻ ՎԵՐ/ԱՏԱՊԱՆԻ Հ/[ԱԻ]Ր ՄԵՐ ՈՒ ՄԵՐ ԵՂԲ/[ԱԻ]Ր ՎԱԽ-ՏԱՆԳԱՅ/ ՊԱՏԱ[ՐԱԳ]:

Վախտանգ անվան հիշատակությունը Խաղբակյանների տոհմական գերեզմանատանը պատահական չէ: Ինչպես նշել է Գ.Հովսեփյանը², Հասան Մեծ իշխանի որդու՝ Տանգիկ Վախտանգի տոհմը ցեղակից էր Խաղբակյան-Պռոշյանների տոհմին: Ընդ որում, Հավապտուկը նրանց աթոռանիստ կենտրոնն էր, իսկ Գանձասարը՝ տոհմային տապանատունը:

6. Խաղբակ Բ-ի խաչքար-տապանաքար՝ կիսովին ջարդված (1,30x75x14 սմ): Կենտրոնում ավանդական դարձած մեծ խաչաքանդակն է՝ մանվածո, որի վերին հատվածում, խաչի հորիզոնական երկու թևերի վրա մրգերի (խաղող եւ խնձոր) բարձրաքանդակներն են: Խաչքարի եզրամասերը հյուսված են զարդաքանդակներով: Առանձնապես հետաքրքիր է ներքնամասը՝ արձանագրությունն ու բարձրաքանդակները: Խաղբակ իշխանը պատկերված է կանգնած, զինավառ (իշխանին հատուկ գլխարկ, ձախ ձեռքում՝ երկարասայր սուր, աջում՝ դաշույն): Իշխանից ձախ Գեւորգ (արձանագրություններում Գերգ, Գորգ) վանահայրը³ աջ ձեռքով

¹ Այս արձանագրությունը Հ. Օրբելին արտագրել է բացթողումներով, առանց խաչս, եղբարց, իմոց, խարիբ բառերի (տես Լ. ԿՐՈՊԱՆ, ԸՅՑՏՁԵՐ ՐԱՍՅԱԿՈ, ԺՐԱԳՁՈՎ, 1963, էջ 199):

² Խաղբակյանք..., էջ 28-29:

³ Սա Մեծառանից տան Գրիգոր եպիսկոպոսի եղբորորդին է, որը վանքի 1163թ. արձանագրության մեջ հիշվում է իբրեւ վանական, իսկ ավելի ուշ՝ մի անթվական արձանագրության մեջ՝ «հայր

ցույց է տալիս արձանագրությունը եւ կարծես թե պահում է անվան իս տառը:

Բարձրաքանդակներից վերեւ գրված է. Թ(ՌԻԻՆ) ՌԻԳ (=1194) ԽԱՂ-ԲԱԿ: Նրանից ծախ քանդակված է Թ տառը: Այս արձանագրությունը ամենայն հավանականությամբ վերաբերում է Խաղբակ Բ իշխանին, որը ինչպես պարզվում է, մահացել է 1194 թ., ինչը առ այսօր հայտնի չէր պատմագիտությանը:

Խաղբակյան հայտնի իշխանները՝ Գրիգորը, Վասակը, Ջաջուռը եւ Հասանը Խաղբակ Բ-ի որդիներն են: Առաջինը զոհվել է ղփչաղների դեմ մղված Գանձակի ճակատամարտում (1222թ.): Վասակ Խաղբակյանը, գործակցելով ամիրսպասալար Ջաքարեին եւ աթաբեկ Իվանեին (XIII դ. առաջին տասնամյակ) ազատագրեց Վայոց ձորը, Ղվինը, Բջնին եւ հիմնադրեց մի ընդարձակ իշխանություն, որի կալվածքները գտնվում էին Վայոց ձորի, Շահապունիքի, Վարաժնունիքի եւ Կոտայքի գավառամասերում: Արատեսի վանքի մի արձանագրության վկայությամբ Վասակը նվաճել էր Եղեգյաց ձորի ամրոցները, իսկ ըստ Ստ. Օրբելյանի՝ նաեւ Հրաշկաբերդը¹:

Ջաջուռը զորական էր, պատերազմների ժամանակ եղբոր՝ Վասակ Խաղբակյանի զինակիցը: Ինչպես երեւում է Հավապտուկի արձանագրություններից², Ջաջուռ իշխանի հիմնական տիրույթը Խաչենագետի հովիտն էր: Նրա իշխանության տակ էր ոչ միայն նշված վանքը, այլեւ Կոշիկ անապատը, իսկ Նատարին բերդը նրա ամրոցն էր³: Խաղբակի մյուս որդու՝ Հասանի մասին հիշատակությունները սակավ են: Միակ արձանագրությունը, գրված նրա անունից, վերաբերում է 1184թ.⁴: Կարծում ենք, որ այս Հասանը Բաղաց Գրիգոր Երկրորդ փագավորին փեսայացած Հասանը պետք է լինի, որը գեռաքարեցի էր, իսկ Գեռաքարը (Գառնաքարը-Ս.Ս.) Խաղբակյանների բնակատեղին էր⁵:

Ստ. Օրբելյանը նշում է, թե Գրիգորը, որ իշխում էր Բաղբում, բերել տվեց Խաչենից գեռաքարեցի մի կտրիճի՝ Հասան անունով, իր դուստր Կատային նրան կնության տվեց եւ դարձրեց իր թագավորության ժառան-

վանից» եւ հաջորդել է վանքի առաջին վանահայր Հոհանին (Խաղբակյանք..., էջ 30: Տես նաեւ սույն հոդվածի 3-րդ արձանագրությունը):

¹ Խաղբակյանք..., էջ 35: Ստ. Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Երեւան, 1986, էջ 289:

² Ղիվան, պր. 5, էջ 35:

³ Մ. Բարխուտարեանց, Պատմություն Աղուանից, Ա, Վաղարշապատ, 1902, էջ 192-193:

⁴ Ղիվան, պր. 5, էջ 34: Տես նաեւ Լ. ԿՐՈՍՍՈՒ, նշվ. աշխ., էջ 198:

⁵ Խաղբակյանք..., էջ 32:

գորդը: Երբ սելջուկները 1170 թ. պաշարեցին Բաղաբերդը, «Հասան կացոյց բերդապահս, եւ ինքն առեալ զկին իւր եւ զընտանիս՝ ի գիշերի ել ի բերդէն եւ անց, գնաց ի գաւառ իւր եւ ի տուն ի խաչեն»¹:

7. Խաչքար (ջարդված), Խոխանաբերդից հարավ-արեւելք, «Իծաքարի ծորում»: Կենտրոնում խաչաքանդակն է, շուրջը՝ բուսական, մանվածո զարդանախշեր: Թիկունքին կցագրերով արձանագրություն է՝ 8 տող:

(ԹՈՒ)ՈՒ (=1171) ԹԱՐԴԱՆ (=ԹՈՐԴԱՆ, ԹԱՐԴԱՆ) ԵՐԵՅ Թ/ՈՐՆ ՀԱՍԱՆԱ ԵՒ ՈՐԴ(Ի) ՆՈՐԱ ՍՍ/ԲՀԱԴԻ ԿԱՆԳՆԵՑԻ ԶԽԱԶ/Ս ԻՆՁ ԵՒ ԱՍՈՒՄՆՈ ԻՄՈ ՏԻՐԱՄԱԻՐ(Ն) ԵՒ ԱՍԳՈՐԴՈՒ ՄՈՐ ՀԱՆԷՍԻ ԵՒ /ԿՐԴԱՆԷՍԻ (ՈՐ ԿԻՍԱԽԻՐԵԱ/ՓՈԽԵՑԱՆ Ի ՔՐԻՍՏՈՍ) ՈՐՔ ԵՐԿՐՊԱ (ԳԷՔ / ՅԻՇԵՑԵՔ):

8. Արձանագրություն Կոշիկ անապատի Մեծ եկեղեցու (Քոլատակ գյուղից արեւմուտք) բեմի բարձրության վրա².

[ՀԱՍԱՆ]ԱՅ ԵՒ ՄԱՍ [ՄԱՍ]ԱԽԱԹՈՒՆԻՆ ԹՈՐՆ ԿԳ: ՀԵՏ ԻՐ ՂԱՆՆ ԳՆԱՑԻ ՅԱՐԵԻ ՔԻ ԻՄ ԱԶԳԷՆ ԹԱՓԵՑԻ ՂԱՏԱՏԱՆԱԻ ԶԶՐԿԱՆՔՆ ՄԵՐ: Ի ԺԱՄԱՆԱԿԻՆ.....ԽԵՐԽԱՆ, ՄԱՐԾՊԱՆ, ՄԱՍԻԿՈՆ ԿԱՄԵՑԱՔ ՆՈՐՈԳԵԼ ԶՄԵՐ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆՍ, ԵՍ ԽԵՐԽԱՆՍ...../ՇԻՆ/ԵՑԻ ԶՍԲ. ՍՏԵՓԱՆՈՍՍ ԵՒ ՆՈՐՈԳԵՑԻ ԶԱՅԼ ԵԿԵՂԵՑԻՔՍ ԵՒ ԶԱՐԴԱՐԵՑԻՄԽԻԹԱՐՔ ԵՂԲԱԻՐ ԻՄՈ...../ԹԷՍ ՄԱՐՏԻՐՈՍԱ: ԵՍ ՍԵԲԱՂԱ ՏԿԻ ԶԳՐԳՈՐԱՆԱՆՑ, ԶՄՈՐՆՂԱՆԱՆՑ ԶԳԵԼՎԱՐԴԱՆՑ Ի ՍԲ ԵԿԵՂԵՑԻՍ /ՅԱՂՄՆ: Ժ: ԱԻՐ ԺԱՄ: Բ: ՀԱՍԱՆԱ ԶԱՏԿԻՆ, Բ: ՄԱՄԱԽԱԹՈՒՆԻՆ ԿԱՐԴԱՎԱՌԻՆ, Ա: ՈԶՈՒ/ՔԱՆԱ/: Բ: ԽԵՐԽԱՆԻՆ Յ[Ա]ՅՏՆՈՒԹԵ[ԱՆ]ՅՆ: Բ: ԱՍԹԻՆ. /ՈՐԶԱՓ..... /ԿԱՏԱՐԵՆ: ՈՐ ՀԱԿԱՌԱԿԻ ԿԱՄ ԶՐԿԵԼ ԶԱՆԱՅ ԶԱՅՍ ՏԵՂԵՐՍ Ի ՍԲ. ԳԻՐԳԱՅ, ՈՍՈՒՆ ՆՈՐԱՅ ԱԾ. ԵՂԻՑԻ/ԵՒ ԻՆՔՆ ԶՐԿԵԼ ԼԻՑԻ ՅԱԻՏԵՆԻՑ ՀԱՅՐԵՆԵՑՆ ԵՒ ՄԵՐ ՄԵՂԱՅՆ ՊԱՐՏԱՊԱՆ ԱՌԱՋԻ ՔԻ. ԳՐԵՑԱՒ ԳԻՐՍ Ի ԹԿԻՍ ՀԱՅՈՑ. ԶԺԴ: (1265):

Այս արձանագրության մեջ հիշատակվող անձինք (Հասան, Մամախաթուն, Մարծպան, Մամիկոն, Սեւադա), բացառությամբ Խերխանի եւ Ռուզուքանի, տեղ են գտել նաեւ Զիկագոյի համալսարանի հայերեն ձեռագրերի «Կարմիր ավետարանի» հիշատակարանում³, որից պարզվում

¹ Ստ. Օրբելեան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 337:

² Դիվան, պր. 5, էջ 29, Մ. Բարխուտարեանց, Արցախ, էջ 168-169:

³ Տես Զիքակոյի համալսարանի հայերեն ձեռագրերը, կազմող՝ Հ. Քյուրտյան (Սիոն, 1971, N 7-8, էջ 273): Հմմտ. Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ, էջ 905:

է, որ Մարծպանը Շիկաքարի Սբ. Աստվածածին եկեղեցուն կատարել է նվիրատվություն, որի դիմաց մատուցվել է չորս պատարագ (իր հարազատների՝ Հասանի, Մամախաթունի, Սեւադայի հիշատակին): Գ. Սարգսյանը, քննության ենթարկելով այս երկու հիշատակությունները եւ հիմք ընդունելով Հ. Քյուրտյանի տեղեկությունները¹, Մարծպանին, Մամիկոնին, Սեւադային, Խերխանին, ինչպես նաեւ Ռուզուքանին ներկայացնում է որպէս Հասանի եւ Մամախաթունի զավակներ եւ, հաշվի առնելով Մարծպան ու Մամիկոն անունները, որոնք բնորոշ են Դսեղի Մամիկոնյաններին, գտնում է, որ նրանք Համազասայան-Մամիկոնյան տան ներկայացուցիչներ են եւ ընտանիքով Տաշիրից տեղափոխվել են Ներքին Խաչեն, որտեղ ձեռք են բերել տիրույթներ²: Նույն կարծիքին է Ռ. Սաթեւոսյանը³, որը վերջնականապէս «ամրապնդում է» Հասանյան-Մամիկոնյանների հաստատումը Խաղբակյան իշխանության վարչական կենտրոնում, նրանց վերագրում Կոշիկ անապատի Սբ. Ստեփանոս եկեղեցու կառուցումը, վանքի մոտ գտնվող տապանատունը համարում այդ տոհմի սեփականությունը⁴ եւ այլն:

Այս երկու հիշատակությունների մանրամասն վերլուծությունը դիտելով տվյալ ուսումնասիրության շրջանակներից դուրս՝ այդուհանդերձ նշենք, որ վերոհիշյալ տեսակետները ճիշտ չեն՝ փաստական տվյալներով չեն հիմնավորվում:

Այսպէս, արձանագրության մեջ նշված Խերխանը Համազասայան-Մամիկոնյան չի կարող լինել, քանի որ նա, համաձայն նույն Կոշիկ անապատի սրահի տապանաքարի վիմագրության, Բաղաճ⁵ թագավորի թոռն է. «Այս է հանգիստ իշխան Խերխանին, որդոյ Հասանին, թոռին Բաղաճ թագավորին, թվին: ՉԼԵ (1286թ.)»⁶: Եվ իրոք, Խերխան անձնանուն չկա Տաշիր գավառում: Այն բացի Խաչենից «բնորոշ է Բաղքին, Վայոց ձո-

¹ Հ. Քյուրտյան, Դսեղի կամ Համազասայան Մամիկոնյաններու տունը (Սիոն, 1970, N 3-4, էջ 177):

² Գ. Սարգսյան, Նոր նյութեր Մամիկոնյան-Համազասայան տան վերաբերյալ (ՀՍՍՀ ԳԱ Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1979, N 3, էջ 78-79):

³ Ռ. Սաթեւոսյան, Պռոշյան ֆեոդալական տոհմի ծագումնաբանությունը (ՀՍՍՀ ԳԱ Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1986, էջ 68):

⁴ Նույն տեղում, էջ 69:

⁵ Բաղքը Սյունիքի իններորդ զավառն է եւ համապատասխանում է այժմյան Կապանի շրջանի հիմնական մասին (տես Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երեւան, 1963, էջ 44, 70, 100):

⁶ Դիվան, պր. 5, էջ 29, Խաղբակյանք... էջ 80: Խերխան անվամբ գյուղեր ու բնակատեղիներ են պահպանվում Շուշիի եւ Մարտունու (Արցախ) շրջաններում, իսկ որպէս տեղավայր («Քեարխանի հարթ»)՝ Գանձասարից հարավ-արեւմուտք, Խաչենագետի ձախ ափին (Ս. Բարխուտարեանց, Արցախ, էջ 180):

րին»¹: Սեւադան հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններում ներկայացված է ոչ թե եղբայր, այլ որպես հորեղբայր²: Այս անունը եւս Տաշիր գավառում տարածված չէ: Ինչ վերաբերում է Հասան, Ռուզուբան, Մամախաթուն անուններին, ապա դրանք ավելի մեծ տարածում գտել են նաեւ Խաչենում: Պետք է ասել, որ այստեղ միայն Հասան անունով անձանց թիվը անցնում է չորս տասնյակից, ի տարբերություն Համազասայան-Մամիկոնյանների միակ Հասանի, որը նշված հեղինակների կարիքով «տեղափոխվել է» Ներքին Խաչեն: Ճիշտ է, Խաչենում Մամիկոն եւ հատկապես Մարծպան անունների առայժմ հազվադեպ կարելի է հանդիպել (վիճագրերի ուսումնասիրությունները շարունակվում են), բայց դա չէր կարող նշանակել, որ նրանք, ինչպես նաեւ այդ երկու աղբյուրներում հիշատակվող մյուս անձինք Խաչեն եւ տեղափոխվել Տաշիրից: Ի դեպ, Մ. Բարխուտարեանցը Խերխանին, Մարծպանին եւ Մամիկոնին համարում է Խաղբակյան Ջաջուռ Բ իշխանի թոռներ³: Եվ, վերջապես, կարծում ենք, որ տոհմական գերեզմանատուն հասկացությունը չի կարող վերաբերել Համազասայան-Մամիկոնյաններին՝ որպես երկվորների: Այսպիսով, նշված փաստերը հավաստում են, որ Կոշիկ անապատի արձանագրությունը կապ չունի Համազասայան-Մամիկոնյանների Խաչեն տեղափոխման հետ, եւ որ արձանագրության մեջ հիշատակվող անձինք խաչենցիներ են՝ Խաղբակյանների ներկայացուցիչներ: «Կոշիկ անապատը Խաղբակյանների բնագավառի մի մասն է», - գրում է Գ. Հովսեփյանը⁴:

Մեր կարծիքով, Դսեղի Մամիկոնյաններին հատուկ անձնանունների գործածությունը հատկապես Ներքին Խաչենում բացատրվում ոչ միայն տոհմակցական, այլեւ ամուսնական (խնամիական) կապերի ու փոխհարաբերությունների առկայությամբ: Խաղբակյան իշխանները չէին կարող նման կապեր չունենալ մանավանդ իրենց տոհմակից Մամիկոնյանների հետ, որի հետեւանքով ի հայտ են գալիս այդ տոհմերին բնորոշ անձնանուններ: Ուսումնասիրություններից պարզվել է, որ Խաղբակյան իշխանների մեծամասնությունը այդպիսի կապ հաստատել էր առանձնապես Տաշիրի (Դսեղի) Համազասայան-Մամիկոնյաններին տան անդամ-

¹ Դիվան, պր. 3, Երեւան, 1967, էջ 52:

² Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ, էջ 905:

³ Մ. Բարխուտարեանց, Պատմություն Աղուանից, Ա, էջ 144: Հմմտ. Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Կ. Գ, Երեւան, 1946, էջ 185, 264, Կ. Բ, Երեւան, 1944, էջ 511:

⁴ Խաղբակյանք..., էջ 30: Սույն կարծիքին է Մ. Բարխուտարեանցը, որը Կոշիկ անապատի հիմնարկումը վերագրում է Ջաջուռ Խաղբակյանին (Պատմություն Աղուանից, Ա, էջ 143, 193):

ների հետ¹: Բացի այդ, հայտնի է, որ ըստ Խաչենի (եւ շրջակա մի քանի գավառների-Ս.Ս.) ավանդույթի, ծնված որդիներից հատկապես ավագը կոչվում էր պապի անունով²: Այդ ամենի հետեւանքով Խաչենում մեծ տարածում են ստանում այլ գավառների տոհմերին բնորոշ անուններ, եւ ընդհակառակը, շրջակա գավառներում ի հայտ են գալիս Խաչենին բնորոշ անուններ:

Խաղբակյան տոհմի պատմությունը առավել մանրակրկիտ ուսումնասիրության կարիք ունի:

Хоханаберд: Нововыявленные лапидарные надписи о роде Хакбакянов
Слава Саркисян
Резюме

Находясь в ущелье реки Хаченагет, крепость Хоханаберд сыграла значительную роль при нашествии арабов, турок-сельджуков, монголов и других завоевателей.

На территории крепости имеется много историко-культурных памятников с еще не изученными древними надписями. Последние представляют большой интерес для изучения истории рода Хакбакянов.

Khokhanaberd: newly revealed lapidary inscriptions about
Khakhbakyan family
Slava Sargsyan
Summary

Being in the ravine of the Khachenaget River, the fortress of Khokhanaberd played a significant role during the invasions of the Arabs, Turk-Seljuks, Mongols and other invaders.

In the territory of the fortress there are a lot of historical and cultural monuments with ancient inscriptions, which have not been studied yet. The latter are of great interest for the study of the family history of Khakhbakyans.

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԵՐԳԱՐԿԵՍՄԻ ՀԱՆՃԱՐԸ*

(Սայաթ-Նովայի ծննդյան 300-ամյակի առթիվ)

Սուրաո Խանյան

Բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

¹ Այսպես, Խաչենի Գրիգոր իշխանը ամուսնացել է Համազասպյան Մամբան տիկնոջ հետ, Խաղբակի որդի Ջաջուրը՝ Մամախաթունի, Վասակ Խաղբակյանը՝ Մամայի հետ եւ այլն:

² Բ. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը, էջ 141:

*Հոդվածը ընդունվել է 07.12.12:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել ԱրԴՀ հայ գրականության եւ լրագրության ամբիոնը: